

‘Ben’i ve ‘Öteki’ni Anlamak Eleştirel Oksidentalizmin Özüdür! –İbrâhîm el-‘Âtî İle İlmü’l-İstiğrâb Üzerine Bazı Mülâhazalar–

Çev. Emine AVCİ*

Iraklı mütefekkir Prof. Dr. İbrâhîm el-‘Âtî ile gerçekleştirilen aşağıdaki mülâkât, İslâm ve Batı arasındaki çatışmacı ilişki ekseninde dönen düşünsel ve bilişsel problemlere dairdir.**

Sayın el-‘Âtî,** Batı’nın Orta Çağ’daki uykusundan ancak Müslümanların gerçekleştirdiği ilmi ve akli mirasa muttali olduktan sonra uyandığını düşünmektedir. O, oksidentalizmle ilgili olarak Batılı oryantlizmin çeşitli düzeylerde Arap ve İslâmî Doğu ile ilgili tökezlemelerine ve şüphelerine düşmemek için bu bilimin en önemli bilişsel şartlarından biri olan Batı’yı titizlikle anlamaya işaret etmektedir.

* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, Temel İslâm Bilimleri, Hadis, İSTANBUL, eavci21@marun.edu.tr

** Dr. İbrâhîm el-‘ÂTî ile gerçekleştirilen ve ”Fehmu’z-Zât ve Fehmu’l-Âhâr Humâ Cevheru İlmî’l-İstiğrâb en-Nakdi” (Görüşen: el-Merkezü’l-İslâmî li’ dirâsâti’l-istirâticiyye) başlığı ile yayımlanan bu mülâkât, daha sonra Hivârât fi ilmî’l-istiğrâb me’l-müfekkîrin ve’l-bâhisîn mine’l-âlemin el-Arabî ve’l-İslâmî adıyla neşredilmiştir (Irak: Ferîku’l-Merkez, 2020), I-II, ss. 42-48.

*** İbrahim el-‘Âtî, 1949 yılında Irak’ın Necef kentinde doğdu. Lisans eğitimini 1975 yılında Şam Üniversitesi Felsefe ve Sosyoloji Bölümü’nde tamamladı. Mısır’da Aynü’ş-Şems Üniversitesi Felsefe Bölümü’nde 1980 yılında yüksek lisansını, 1984 yılında yine aynı üniversitede doktoraasını tamamladı. Cezayir Konstantin Üniversitesi’nde ve Libya Nâsir Üniversitesi’nde öğretim üyeliği yaptı. 1992’den beri Londra Uluslararası İslâmî Bilimler Üniversitesi’nde profesör ve lisansüstü çalışmalar ve araştırmalar müdürü olarak görev yapmaktadır. Ürdün Arap Felsefesi Derneği üyesi ve *Londra İslâm Üniversitesi Dergisi*’nin danışma kurulu üyesidir. *İslâm Düşüncesinde Dünya Algıları, İslâm Düşüncesinde Zaman, Fârâbî Felsefesinde İnsan* yayımlanan eserlerindedir. Bunların yanı sıra felsefe, din, tasavvuf ve diğer alanlarda birçok makalesi bulunmaktadır. Cezayir, Libya, İspanya, İngiltere ve Mısır’da uluslararası pek çok konferans ve bilimsel toplantıya iştirak etmiştir (Müessesetü’l-Hivâri’l-İnsânî/The Humantarian Dialogue Foundation, 17 Kasım 2022).

Aşağıda, kendisine sorulan sorular çerçevesinde teorik ve tarihi birtakım problemler hakkındaki bakış açısı sunulmaktadır.

Merkezü'l-İslâmî: Bir kavram olarak Batı nedir? Batı'yı coğrafi bir alan olmak ile medeniyet ve kültürel bir tez şeklinde görünür olmaktan ayıran şey nedir? Bu ikisi arasındaki sınırlar ve ilişki seviyesi nedir?

İbrâhîm el-'Âtî: Kavram olarak (concept) Batı, gerek Yunan veya Roma döneminde gerekse Rönesans'tan (Renssance) günümüze kadar olan süreçte Avrupa medeniyetinin ürettiği değerlerin, felsefi ve dinî görüşlerin, kanunların, yönetim ve toplum sistemlerinin toplamını ifade etmektedir. Batı'nın Doğu'ya ve dünyaya hâkim olma projesinde öncü olarak Batı Hristiyanlığının hâkim olduğu Haçlı seferleri esnasındaki ve Batı'nın sona erdiğini varsaydığı sömürgecilik sürecindeki Batı'ya karşı olan bakışta, ihtilaf bulunmaktadır. Hâlbuki sömürgecilik bugün başka şekillere bürünmüştür.

Batı, coğrafi bir alan olarak yani Avrupa kıtası olarak modern dönemlerin başlangıcında varlığını tamamlamıştır. Amerika kıtasının keşfinden sonra Kuzey Amerika'ya kadar genişlemiştir. Rusya ve Doğu Avrupa devletlerinin Batı'ya intisabı tartışma konusudur. Çünkü bazı Batılılar bu ülkelerin Doğu'ya daha yakın olduğunu düşünmektedir. Bu devletler her ne kadar medeniyet olarak Batı'dan farklı olsalar da ben bunların toplumsal ve kültürel olarak Batı'ya bağlı olduğuna inanıyorum.

Batı'yı coğrafi bir boyut ve bir medeniyet tezi olmaktan ayıran şey ise onun değerlerin, şahsî hürriyetlerin, bazı sosyalist partilerin başarısına rağmen kapitalist ekonomik düzenin merdiveni olmasıdır. Şu var ki bu uyarlanmış sosyalizm, köklü kapitalist karaktere ve Batı demokratik sistemine uygun olarak gelmiştir.

Merkezü'l-İslâmî: Batı siyasî, kültürel ve toplumsal olarak tek bir blok mudur? Buna göre Batı'yı bir bütün olarak almalı veya bir bütün olarak terk mi etmeliyiz? Ya da Batı karşısında stratejik ve bilişsel bir vizyon oluşturarak Batı'yı anlamak mümkün müdür?

İbrâhîm el-'Âtî: Hayır, siyasî, toplumsal ve kültürel farklı alanlarda Batı tek bir blok değildir. Öte yandan Batı, siyasette plüralist [çoğulcu]tir. Zira o, sömürge ve bağımsız halk kitlelerinin sorunlarına karşı olan tutumunda çoğulcudur. Aynı şekilde kendi iç problemlerinde ve dış politikalarında da çoğulcudur. Edebiyat ve sanat alanlarına, fikir ve felsefe dünyasına gelince pek çok görüş ve akım vardır. Çünkü Rönesans'tan beri Batı'da hâkim olan doktrin, teklîğe dayanan ve çokluğu kendine döndürmek isteyen rasyonalizmin aksine çokluk ve çoğulculuğa inanan ampirizm [deneycilik] akımıdır.

Entelektüel ve sosyal düzeyde birçok paradoks bulunmaktadır! Batı ülkelerinin siyasî, ekonomik ve askerî açılarından ilerlemesi, mutlak olarak Batı halklarının da entelektüel ve kültürel olarak geliştiği anlamına gelmemektedir. Çünkü bu halkların azımsanmayacak bir kısmı hurafelere, büyüye ve ruhlarla

iletişime geçmeye inmaktadır. Ayrıca popüler olarak çeşitli Avrupa devletlerinde, Amerika ve Kanada’da büyüünün hayaletler ve korku hikâyeleriyle beraber efsanelerle karıştığı Cadılar Bayramı (Halloween)¹ kutlanmaktadır. Bazı kimselere göre bu bayramın kökeni Hristiyanlığa diğer bazı kimselere göre ise paganizme dayanmaktadır. Onların dünya halkları hakkındaki genel bilgilerinin yetersiz ve karışık olduğuna işaret etmek yerinde olacaktır!

Merkezü’l-İslâmî: Batı’nın modern medeniyetini oluşturmak için aldığı bilişsel ve felsefi temel ilkeler nelerdir? Öteki medeniyetlerle özellikle Arap ve İslâm dünyasıyla kurulan ilişki türü ve doğası açısından bu ilkeler hangi sonuçları doğurmaktadır?

İbrâhîm el-‘Âtî: Şüphesiz Batı’nın modern medeniyetini oluşturmak için aldığı bilişsel ve felsefi temel ilkeler şunlardır: Rasyonalizm ve ampirizm. Birincisi [rasyonalizm] âlem hakkında bâtil ve hurâfe yorumlara yönelen kilisenin hegemonyasından kurtuluştur. İkincisi [amprizm] vasıtasıyla sanayi, ziraat ve askerî açıdan Avrupa halklarının ilerlemesini sağlayan ampirik araştırma başlamıştır.

Hakikatte Batı, her iki durumu da Arap ve Müslüman felsefecilerden, astronomi bilginlerinden, tıpçılardan ve kimyacılarından almıştır. Şu var ki Batı’daki sosyal, siyasî ve dinî gelişmeler, modern Rönesans’tan beri bu ilimlere sarılıp onları geliştirmek ve bir adım daha öteye taşımak için ilmî ve felsefi bir ortam oluşturmaya yönelmişti. Bunun neticesinde [Batı] medeniyet olarak ilerlemiştir. Bu esnada İslâm dünyası, maddi güç imkânlarına sahip ancak ilim, bilgi ve fikir hürriyetinden yoksun despot devletlere boyun eğmiştir. Neticede bu devletler, medeniyet olarak gerilemiştir.

Merkezü’l-İslâmî: Küresel mevcut koşullara bağlı olarak Batı ile eşit bir diyalog platformu bulunmakta mıdır? Cevap olumlu ise sunduğunuz gerekçeler nedir? Eğer bir gerekçe bulamıyorsanız size göre bunun sebepleri nelerdir?

İbrâhîm el-‘Âtî: Evet, iyi bir diyalog için bir fırsat ve düzlem bulunmaktadır ve eşitlik oranı, birlikteliğimiz sayesinde artmaktadır. Ancak Batı’da diyaloga ilk karşı çıkan, Siyonist hareketler ve Batılı devletlerde özellikle de Amerika Birleşik Devletleri’nde etkili olan bu hareketlerin lobileridir. Çünkü bu [hareketler] gerginlik ve farklılık aramaya odaklanırken diyalog, sakinliğe götürür ve ortak alana dokunur. Bundan dolayı bu yapılar ılımlı güçleri teşvik etmez, aksine işgal altındaki Filistin’i asıl sakinlerinden arındırma projelerini açıkça ortaya koyan

¹ Her sene 31 Ekim’de genellikle Batı ülkelerinde kutlanılan festivalin kökeni hakkındaki bilgiler için bkz. Meltem Özel, “Kültür Emperyalizmi Bağlamında Türkiye’de Cadılar Bayramı”, *Anadolu Bil Meslek Yüksel Okulu Dergisi* 14/54 (Haziran 2019), 79-82. Ayrıca bkz. Yasin Bozdemir, *Kültür Emperyalizminin Sosyal Medyaya Yansımaları: Instagram’da Cadılar Bayramı Örneği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 64-65. Mülâkâtta bulunmayan bu ve daha sonraki notlar, okuyucuya okuyucunun anlatılan hususları daha iyi kavramasını sağlamak üzere tarafımızdan eklenmiştir [Çev.]

kuvvetlere varıncaya kadar aşırı ve terörist güçleri destekler.

Böylece diyalog, Huntington² (2008) ve benzeri kimselerin söylediği, herkesin herkese karşı savaşta olduğu, dünyayı cehenneme çeviren medeniyetler çatışması teorisinin yanlışlığını göstermektedir. Bu durum Irak'ı işgal etmelerinden önce ve sonra Cumhuriyetçi Şahinler'in³ bildirdiği (yaratıcı) kaosun görüntülerinden biridir. Bugün Başkan Trump onları yeniden canlandırmak için çabalamaktadır. Yaratıcı veya yapıcı kaosun nasıl olacağını bilemiyoruz!

Merkezü'l-İslâmî: Bugün Batı'nın modern dönemde tarihsel krizlerini (bilişsel, kültürel, toplumsal ve ekonomik) yaşadığı konuşuluyor. Bu durum, yukarıda bahsedilen şeyleri ve Spengler'in onlarca yıl önce Batı'nın çöküşü ile ilgili tahminini mi gösteriyor veya Batı çökmek üzere mi?

İbrâhîm el-Âtî: Gerçekten bilişsel, kültürel, siyasal ve diğer alanlarda son derece vahşi ve uygarlıktan uzak iki yıkıcı savaşın oluşmasına yol açan Batı krizleri vardır. Alman filozof Oswald Spengler⁴ (1880-1936), I. Dünya Savaşı'ndaki ölüm ve yıkımlar üzerine meşhur kitabı *Batı'nın Çöküşü*'nü kaleme almıştır. Buna rağmen Batı, daha yıkıcı ikinci savaşa girmiş ve ilk kez atom silahını kullanmıştır. Öte yandan, Spengler'in eskiden beri uygarlıklara hâkim olan medeniyet döngüsü ile ilgili kehanetleri, ilkbaharla başlayıp yaz, sonbahar ve kış şeklinde devam eden tabiattaki dört mevsimin döngüsü gibidir. Öyle ki [bu son aşamada] [mevcut medeniyet] yeni bir medeniyete alan oluşturmak için ölür. Bu kehanet Batı için gerçekleşmedi! Güçlü rakiplerin ortaya çıkışı ile kısmen gerçekleştiyse de Araplar bu listenin içinde değildi; bilakis mevcut büyük ekonomik ve ilmî ilerlemeyle birlikte geçmişte etkili kültürel köklere sahip Çin ve Hindistan'ın bu listede bulunması mümkündür. Batı medeniyetinin gençliğini sürekli yenilemesini sağlayan kurnazlığından bahsetmiyorum bile. Bu durum,

² Huntington *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması* isimli eserinde medeniyetler dünyası, medeniyetlerin değişen dengeleri, medeniyet düzenleri, medeniyetlerin çatışmaları ve medeniyetlerin geleceği konusunu ele almıştır. Ona göre Soğuk Savaş sonrası ülkeler arasındaki anlaşmaları ve anlaşmazlıkları etkileyecek olan unsur medeniyet olacaktır. Çünkü Huntington, Soğuk Savaş sonrası kültürün hem bölücü hem de birleştirici bir güç olduğunu düşünmektedir. Bkz. Samuel P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, çev. Mehmet Turhan-Y.Z. Cem Soydemir, (İstanbul: Okyanus Yayınları, 2015), 26. Ayrıca ona göre küresel siyaset, modernleşme ile birlikte kültür çizgilerine göre yeniden şekillenmektedir. Bu sebeple benzer kültüre sahip halklar ve ülkeler bir araya gelirken kültürleri farklı olan halklar ve ülkeler birbirinden ayrılmaktadır. İdeolojinin ve süper güçler arasındaki ilişkinin belirlediği kamplaşmalar, yerini medeniyet ve kültürün belirlediği kamplaşmalara bırakmaktadır. Bkz. Huntington, *Medeniyetler Çatışması*, 173.

³ Cumhuriyetçi Parti. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki iki büyük partiden birinin adıdır.

⁴ Spengler'e göre Batı'nın çöküşü ilk başta klasik kültürün benzer çöküşü gibi bir yer ve zamanda kısıtlanan bir olay gibi görünse de derinlemesine düşünüldüğünde var olmanın her problemini içine alan felsefi bir meseledir. Oswald Spengler, *Batı'nın Çöküşü*, çev. Giovanni Scognamiglio-Nuray Sengelli, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997), 19-20.

dünya halklarını sıkıca [Batı medeniyetine] bağlıyor ve [bu medeniyetin] yaşam tarzına, düşünme metoduna, sanat, medya, kamusal ve bireysel özgürlüklerin garantisi hususundaki uygulamalarına hayran bırakıyor. Ki bu uygulamalar, halkların sömürülmesini ve günümüze kadar devam eden savaşlar ve kargaşaları ateşlemek suretiyle yüzyılların sıkıntıya soktuğu bir yüzü kaplayan makyaj gibi görünmektedir!

Merkezü'l-İslâmî: Oksidentalizm için bilişsel mühendisliği kurmaya çabalama fikrini nasıl değerlendiriyorsunuz? Teorisine ihtiyaç var mı yoksa bu durum entelektüel bir lüksten ibaret mi? Bu bilimin tesisi için öngördüğünüz yollar nelerdir?

İbrâhîm el-Âtî: Elbette oksidentalizm ilmi için koordinasyon ve bilişsel hiyerarşi çabası gerekli ve önemli bir durumdur. Böylece bu ilim, Batı kültürüne dahil olan kişilerin durum ve mizacına boyun eğer halde ve çoğunlukla sömürgeci devletlerin dilinden ve sömürülen halklar arasında kendi kültürlerinin ve (medenî) değerlerinin yayılmasındaki yöntemlerinden ortaya çıkan İngilizce, Fransızca, Almanca ve diğer başka diller gibi bu kültürden edindikleri dile bağlı kalmaz. Sömürgeci devletlerin politikaları özünde tek olsa da uygulama ve görünüm olarak birbirinden farklıdır. Örneğin İngilizlerin Mısır veya Irak'ta kültürel projelerini uygulama yöntem ve metotları, aşırı katılıkla uygulanan "Fransız siyaseti" şeklinde isimlendirilen (!) Fransa'nın Cezayir'de Arap dilini ortadan kaldırma ve yerine Fransızca'yı koyma girişimlerinden farklıdır. Tüm bunlarla birlikte Mısır kültürel belleği, Fransız kültürüne olumlu bakıyor; çünkü Mısır valisi Muhammed Ali Paşa'nın (ö. 1849) gönderdiği heyetlerle bu kültürü hatırlıyor. Bu, Mısır Rönesansı'nın başlangıcıdır. Ancak farklı ihtisaslarda bir grup bilgin ile Mısır'a gelen Napolyon Bonapart'ın (ö. 1821) seferinden ⁵ itibaren Rönesans'ın başladığını düşünen kimseler de bulunmaktadır. Bu süre zarfında bu bilginler *Vasfu Mısır* isimli Mısır tarihi ile ilgili bir kitap yayımlayıp ilmi bir enstitü kurmuş; gazeteler çıkarıp bazı okullar inşa etmiştir. Mısırlılar onların idarî teşkilat metotlarını anlamış ve bu durum, Mısır toplumu ve seçkinleri için kültürel şoka benzer bir şey meydana getirmiştir. Bu şok hâli, onları Memlûk ve Osmanlı yönetimi altındaki geri kalmışlıklarıyla tanıştırmıştır.

Özetle, oksidentalizmin ayırt edici özellikleri ve usûlü belirlenmeyecek olunursa o, her yazarın değerlendirmelerine, halkının ve ülkesinin şu ya da bu Batı ülkesinden tasa çektiği tecrübenin doğasına boyun eğecek ve bize nesnellikten yoksun bilgiler sunacaktır.

⁵ Napolyon, 1797 yılında Campo Formio Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Talleyrand ile Fransa'nın Mısır'a yerleşmesi hususunda antlaşmış ve neticede 1798 yılı mart ayında Mısır'a asker çıkararak doğudaki Fransız çıkarımı İngilizler aleyhine sağlamlaştırmasına karar verilmiştir. Bkz. Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi* 2 (2008), 147.

Merkezü'l-İslâmî: Arap ve İslâm medeniyeti alanımızda oksidentalizm ilminin tesisi, entelektüel uyanışta ciddi ve gerekli bir çaba olarak hangi boyuttadır?

İbrâhîm el-Âtî: Batı'nın Orta Çağ'da yaşadığı uykusundan Latince'ye tercümeyle birlikte ancak Müslümanların gerçekleştirdiği akli ve ilmî mirasa muttali olduktan sonra uyandığını biz biliyoruz. Batı, bu mirası temsil etmiş ve dört asır veya daha fazla bir süre önce onu daha geniş alanlara taşımıştır. Batı medeniyeti öznel ve nesnel düzeyde başarıların ve başarısızlıkların karışımıydı. Batı; felsefe, bilim, sanat ve edebiyat alanlarında ilerlerken aynı zamanda onun zayıf halk kitleleriyle olan ilişkilerinde başarısız olduğunu görüyoruz. Öyle ki onun ilişkileri sınırları olmayan bir katılık ve barbarlık şeklindedir ve bunun pek çok örneği bulunmaktadır. Şüphesiz oksidentalizm ilminin tesisi, Batı medeniyetine karşı eleştiri yeteneğini ve ilerlemeyi gerçekleştiren kalkınmacı ve kültürel alanların keşfine katkı sağlayan eleştirel bir bakış açısı oluşturmaya yardım edecektir.

Merkezü'l-İslâmî: İlk anda zihinlere oksidentalizmin oryantalizmin mukabili olduğu fikri gelmektedir. Ancak her ikisi arasında bilişsel ve tatbiki sistem açısından bir ayırım yapmak gereklidir. Bu düşünceye nasıl bakıyorsunuz ve bu hususta ortaya atılan sorunlar nelerdir?

İbrâhîm el-Âtî: Zihne gelen bilgilerin mutlaka doğru olması gerekmez. Oryantalizm, Batılı devletlerin ürünlerini pazarlamak ve ham madde elde etmek için nüfuz bölgeleri üzerinde kendi aralarında şiddetli çatışmaların yaşandığı Sanayi Devrimi sırasında sömürge politikalarının dayattığı bilişsel muharrik unsurlar ve maddi ihtiyaçlar eşliğinde Doğu hakkındaki yarı efsanevi kalıntılar üzerinden oluşmuştur. Durum böyleyken genellikle oksidentalizmin hedefleri, bilişseldir ve Cemaleddin Efgânî (1838-1897) ve Ernest Renan arasında (Aryan ve Sâmî) ırkçı metottan hareketle Doğu düşüncesini değerlendirmesi hususundaki tartışma⁶ veya onun *er-Redd ale'd-Dehriyyîn* isimli risalesi gibi ya tenkitçi etki içine girer. Nitekim [Dehrîler] bunlar, yaratıcının varlığını inkâr edip Darwin doktrinine uygun olarak doğaya iman etmiştir. “*Dediler ki dünya*

⁶ Dilsel olayları, karşılaştırmalı olarak inceleyen Renan'a göre Hint-Avrupa dilleri, canlı, organik tipik örnek olarak kabul edilirken Sami Şark dilleri, inorganik sayılmıştır. Bu kabul neticesinde bir yanda Hint-Avrupa'nın temsil ettiği organik, biyolojik olarak üreten süreç bulunmaktadır, diğer yanda ise Sami dilindeki kemikleşip kalmış inorganik, özce üreten olmayan süreç vardır. Bkz. Edward W. Said, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Yıldırım, (İstanbul: Metis Yayınları, 2021), 153. Efgânî, Renan'ın Aryan ırkçılığı kaynaklı “Arap kavmi mizacı itibariyle felsefe ve metafiziğe yatkın değildir” şeklindeki iddiasını bütünüyle reddetmiştir. Bkz. Ali Ertuğrul, “Tez ve Antitezler Bağlamında Ernest Renan'a Karşı Yazılan Reddiyeler”, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2019), 65-66. Renan'ın 1883'te Sorbonne'da İslâm ve Bilim hakkında verdiği konferans ve bu konferans etrafında oluşan apolejetik literatür için ayrıca bkz. Düccane Cündioğlu, “Ernest Renan ve “Reddiyeler” Bağlamında İslâm-bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2 (Haziran 1996), 1-94.

hayatımız ancak bu yaşadığımızdan ibarettir. Ölürüz ve yaşarız, bizi ancak dehr (zaman) helak eder⁷ âyetindeki gibi Efgânî, onları Kur'ân'da geçen isimleriyle isimlendirmiştir. Müslümanlar, onları dirilişi ve hesabı inkâr eden ve zamanın öncesi ve sonu olmaksızın devam edegeldiğini düşünen bir topluluk olarak tanımıştır. İngilizler onu [Efgânî'yi kastediyor] Hindistan'a sürgün ettiğinde pek çok dehrîyle Hindistan'da karşılaşmıştır. İslâm'a yönelik tutumundan dolayı Şeyh Muhammed Abduh'un (ö. 1849-1905) Fransa Dış İşleri Bakanı'na (Gabriel Hanotaux) karşı çıkışı,⁸ Seyyid Muhammed Bâkır es-Sadr'ın [Âyetullah] (1980) Batı felsefesi eleştirileri ve *Muhâdarât fi'l-mezâhibi'l-felsefiyye*⁹ başlığı ile yayımlanan kitapta eski ve modern felsefi doktrinlere yönelik eleştirel görüşlerimizle ilgili mütevazi gayretlerimiz gibi bunun diğer pek çok örnekleri vardır. Tüm bunlar Batı düşüncesinin parçalanması ve eleştirilmesi ile ilgilidir.

Diğer kısma gelince [Ya da] bunlar, olumsuz etkiyi temsil eden oksidentalistlerdir. Bunun en bariz örneği Dr. Tâhâ Hüseyin'dir (1889-1973). O, *Müstakbelü's-sekâfe fi Mısır* isimli kitabında¹⁰ oksidentalizmden uzak bir görüş benimsemiş ve Mısır'ı tarihî olarak incelemiştir. Tâhâ Hüseyin, Mısır, tarihi süreci boyunca Batı'ya ait olduğu ve tehlikeler yalnızca Doğu'dan geldiği halde onu Doğu'nun bir parçası kabul edenleri garipsemiştir. Hidiv İsmail Paşa'nın (1830-1895)¹¹ Mısır'ı Avrupa'nın bir parçası haline getireceğini söylemesine gerek yok; çünkü gerçekte Mısır böyle zaten! Arap edebiyatı dekanı olarak isimlendirilen kişinin [Taha Hüseyin'i kastediyor] durumu böyleyse Arap edebiyatı mirasları hakkında hiçbir şey bilmeyen Arap edebiyatçı ve şairlerin durumu nasıldır? Öte taraftan bunlar, Fransız şairlerin sanatsal doktrinlerinin en ince ayrıntısını biliyor, harfi harfine bu doktrinleri taklit ediyor ve onlardan

⁷ el-Câsiye 45/24.

⁸ Hanotoux'un Müslümanlar hakkında *le Journal* gazetesinde yazdığı makale *el-Müeyyed* tarafından Araçça'ya tercüme edilmiştir. Bu yazıyı okuyan Muhammed Abduh, hemen bir reddiye yazmıştır. Hanotoux'un makalesi ve Muhammed Abduh'un cevapları Mehmet Akif tarafından *Hanoto'nun Hücumuna Karşı Şeyh Muhammed Abduh'un İslâm'ı Müdafaaası* başlığıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bkz. Mehmet Akif Ersoy, *Hanoto'nun Hücumuna Karşı Şeyh Muhammed Abduh'un İslâm'ı Müdafaaası*, Tevsi-i Tibaat Matbaası, 1331.

⁹ Prof. Dr. el-'Âti'nin felsefi ekoller hakkında seri konferansları bulunmaktadır. Bkz. (Youtube, 17 Kasım 2022).

¹⁰ Tâhâ Hüseyin bu kitabında Mısır'ın kültürel olarak Doğu'ya değil Batı'ya ait olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Şükran Fazlıoğlu, "Tâhâ Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/377.

¹¹ Atilla Çetin, "İsmail Paşa, Hidiv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/117-119.

ilham alıyorlar. Tıpkı Şi'r dergisi¹² kurucusu¹³ hakkında Adonis'in¹⁴ bahsettiği gibi!? Adonis'i iki bölümden oluşan (geçmiş ve modernite) *Arap Şiiri Divanı* eserini Arap mirasındaki yerinin sağlamlığını kanıtlamak için yazmaya sevk eden şey de budur. Modernite, ister Bereketli Hilâl (Büyük Suriye) [Fertile Crescent]¹⁵ medeniyeti olsun ister İslâm'dan önce ve sonra Arap medeniyeti olsun onun geçmişteki etkili medeniyetin köklerinden sıyrılmasını gerektirmez. Aynı şekilde onun [Adonis'in] genel olarak tasavvuf metinlerine özde ise Muhammed b. Abdülcebbar en-Nifferi'nin (ö. 354/965'ten sonra)¹⁶ kitaplarına başvurması, yetmişli yıllarda kendisine okuduğu gibi sufizm metinleri (Sürrealizm öncesi sürrealizm) göz önünde bulundurularak gençlik yıllarında çok sevdiği sürrealist metinlerin alternatifi olarak görünmektedir. Aynı şekilde o, adını Nifferi'nin *el-Mevâkif ve'l-Muhâtâb* isimli kitabından alan *Mevâkif* dergisini¹⁷ yayımlamış ve yeni bir yazı tesisi için makale silsilelerine başlamıştır!

Merkezü'l-İslâmî: Yani sizce oksidentalizm, Doğulu seçkinler tarafından Batı için formüle edilen bir bakış açısı ve Batı'yı anlamak ve Batı'nın Doğu'ya yönelik davranışlarını eleştirmek için kendisi aracılığıyla Batı'yla ilişki kurdukları bir yöntem mi?

İbrâhîm el-‘Âtî: Onu “Oksidentalizm ilmi” olarak isimlendirdiğimiz sürece, ilim seçkinlerin düşüncelerinden etkilenmeyen nesnel bir gerçekliğe sahiptir. Aksi takdirde hayaller ve Binbir Gece Masalları ile karışmış oryantalist bakış açısı gibi olur! Eleştiri, [oksidantalizm ilminin] hakikatine ulaşmak için Batı

¹² Şi'r dergisi Lübnanlı şair Yûsuf el-Hâl tarafından kurulmuştur. Derginin ilk sayısı 1957 kışında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Dergi, 1964 ve 1970 yılları arasında kısmen durduktan sonra 1970 sonbaharında 44. Sayısında kalıcı olarak yayın hayatına son vermiştir. (Wikipedia, 12. 06. 2022).

¹³ Adonis, pek çok Arap şairinin Batı şiiri ve edebiyatı hakkında çok şey bildiği ancak Arap edebiyatı ve mirası hakkında pek bir şey bilmediğine dikkat çekmiş ve bu duruma da arkadaşı Şiir dergisi kurucusu Yusuf el-Hâl'i örnek olarak göstermiştir.

¹⁴ Asıl adı Ahmed Said İsbir olan Adonis, 1930 yılında Suriye'de doğdu. Şiirlerinin yanı sıra deneme, makale ve eleştiri yazılarıyla da oldukça etkili olan Adonis'in hayat hikayesi, 2018 yılında al-Mayadeen kanalı tarafından onun “Haze hüve ismi” adlı ünlü şiirinden mülhem aynı isimle silsile şeklinde Youtube'da yayınlanmıştır. Diyalog Lübnanlı yazar Pierre Ebi Saab tarafından yönetilmiştir. Bkz. (Youtube, 23 Kasım, 2022). Ayrıca Adonis'in bu eseri, Mehmet Hakkı Suçin tarafından *İşte Budur Benim Adım* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Adonis'in düşünce dünyasını, özellikle Arap İslâm kültür mirasına yönelik din ve kutsal metinler, dinî nassların algılanış şekli, hoşgörü, siyaset ve iktidar, edebiyat ve tasavvuf ekseninde kitap, hitap ve hakikatlere dair eleştirilerini anlamak için için bkz. Adonis, *Kitap, Hitap, Hakikat*, çev. Mehmet Hakkı Suçin, (İstanbul: Everest Yayınları, 2022).

¹⁵ Bereketli Hilâl, Münbit Hilâl veya Verimli Hilâl. Orta Doğu'da, Batı ve Ortadoğu uygarlıklarının doğduğu bölge. Terimi ilk kez Amerikalı arkeolog ve müstesrik James Henry Breasted kullanmıştır. (Wikipedia, 12. 06. 2022).

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Demirli, “Nifferi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/81-82.

¹⁷ 1968 yılında Beyrut'ta “Özgürlük, yaratıcılık ve değişim için” sloganıyla yayınlanan kültürel ve fikri bir dergi. 1994 yılında yayın hayatı son bulmuştur. (Wikipedia, 14.06.2022).

düşüncesinin tarifinden ve tahlilinden önce gelmelidir.

Doğulu seçkinlerin Batı'yla olan ilişkisine gelince bu bir tutum tarafından değil aksine birçok tutum tarafından yönetilmektedir. Bunlar; (a) Mutlak reddetme ve gelenekte mevcut olan şeylerle yetinme: Bu genellikle nasçı selefi akımların tutumudur. Buna rağmen bu akımlar, Batı'nın ilmî, fikrî ve metodolojik başarıları olmaksızın -ki bunlar olmaksızın maddi başarılar gerçekleşmemiştir- maddî başarılarını almayı kabul etmiştir; (b) Tüm başarılarında Batı medeniyetini mutlak kabul; hatta yaşam tarzlarında, hükümet sistemlerinde ve toplumun çeşitli işlerinde onu taklit etme: Bu Hindistan'da Ahmed Han'ın (181-1898),¹⁸ İran'da Melkûm Han'ın (1833-1908),¹⁹ Türkiye'de Mustafa Kemal'in, Mısır'da Ahmed Lütfi es-Seyyid, Tâhâ Hüseyin (1889-1973), Selâme Musa (1887-1958)²⁰ ve Hüseyin Fevzi'nin, Irak'ta ise Cemil Sıdkî Zehâvî'nin (1863-1936)²¹ temsil ettiği Batılılaşma akımıdır. (c) Arap ve İslâm aleminin kültürel özgünlüğüne inanan orta tutum: Ancak bu husus, ümmetin medeniyet kimliğini koruyarak İslâm dininin hakikatleriyle ve sâbitleriyle çelişmeyen konularda Batı medeniyetinin belli yönlerinin alınmasına engel değildir. Bu, es-Seyyid Cemaleddin Efgâni, Şeyh Muhammed Abdud ve es-Seyyid Muhsin el-Emin (1852-1952)²² gibi ıslahatçı ve yenilikçi kimselerin metodudur.

Merkezü'l-İslâmî: Oksidentalizmin temel fonksiyonlarından birinin Arap ve İslâm seçkinleri tarafından Batı'ya entelektüel bağımlılığa yönelik derinlemesine bir eleştiri gerçekleştirmek olduğunu mu düşünüyorsunuz?

İbrâhîm el-Âtı: Evet, Arap ve İslâm seçkinlerinin Batı'ya entelektüel bağımlılığını eleştirmek gerekiyor. Öte yandan bundan önce, Arap İslâm medeniyeti gibi diğer medeniyetlerin katkılarına yönelik Batılı tasavvurların da eleştirilmesi gerekir. Doğrusu bu konuda benim özel bir tecrübem var. Problemlili bir konu hakkında yazmayı seçtiğimde -bu, İslâm felsefesine karşı "o gerçekten İslâmî midir yoksa Yunan felsefesinden alınmış olup Araplar ve Müslümanlar bunu dünyaya yayma görevini mi üstelenmişti?"- şeklindeki bakış açısidir. Bu bakış açısına göre Müslümanlarda yaratıcılık özelliği olmamakta; bilakis çoğu müsteşrikin benimsediği gibi onlar sadece güvenle nakilde bulunmuş olmaktadır! Ben bu durumu, metottaki bir kusura bağlamaktayım. Şöyle ki

¹⁸ Mustafa Öz, "Ahmed Han, Seyyid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/73-75.

¹⁹ Hamid Algar, "Mirza Melkum Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/164-166.

²⁰ Musa Yıldız, "Selâme Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/347-348.

²¹ Philip Charles Sadgrove, "Zehâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/177-179.

²² Ahmet Özel, "Muhsin el-Emin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/46-47.

oryantalist paradigma -ki bu her durumda Batılı bir paradigmadır- Avrupa merkezîyetçiliği [Eurocentric]²³ gibi sabit kavramlara dayanmaktadır. Bunun anlamı, Avrupa'nın geçmişte ve modern çağda tarihin ve medeniyetin merkez noktası olmasıdır. Bu fikir ışığında insanlık tarihi okunur ve medeniyetin gelişimi mukayese edilir!

Bu fikri sistemleştiren en meşhur kişi, dinle karışık olduğu gerekçesiyle Doğu felsefesinin felsefe tarihinden çıkarılmasını isteyen Hegel (1831) olmalıdır. Ona göre felsefe tarihi dinler tarihini kapsamamaktadır. Bu halde Antik Yunan ve Roma dönemi ve Rönesans'tan bugüne kadar modern Avrupa felsefesinden başka felsefeden geriye bir şey kalmamaktadır!

Geçen yüzyıldan günümüze Arap düşünürlerin ürünleri incelendiğinde onlardan pek çoğunun bu Batılı oryantalist düşüncenin içine düştüğü veya onunla özdeşleştiği görülür. Ezher Üniversitesi hocası Şeyh Mustafa Abdürrâzık'ın (ö 1947)²⁴ Kahire Üniversitesi edebiyat fakültesi felsefe bölümü öğrencilerinin ilk grubuna verdiği İslâm felsefesi ile ilgili konferansındaki derin etkiye rağmen -bunlar daha sonra Dr. Tevfik et-Tavil (1909-1991),²⁵ Osman Emin (1908-1978),²⁶ Muhammed Abdülhâdi Ebû Rîde (1909-1991),²⁷ Abdurrahman Bedevî (1917/2002),²⁸ Zekî Necîb Mahmûd (1905-1993)²⁹ ve Ahmed Fuâd el-Ehvânî (1908/1970)³⁰ örnekleri gibi Arap dünyasında felsefi düşüncenin öncüleri haline geldiler- bu kişiler, genel olarak Batı düşüncesini yaymaya yönelmiştir. Mesela Bedevî, varoluşçuluğu, Zekî Necîb Mahmûd pozitif

²³ Hasan Hanefî oksidentalizmi, Avrupa merkezîyetçiliğine bir tepki olarak tanımlamaktadır. Bkz. Hasan Hanefî, *Mukaddime fi ilmi'l-istiğrâb*, (b.y.: ed-Dâru'l-Fenniyye, 1411/1991), 36. Avrupa merkezî tarih anlayışı, Avrupa medeniyetinin oluşumunda diğer tüm medeniyetlerin etkisini yok sayarak insanlık tarihini Batı'yla başlatma efsanesi olarak tanımlanabilir. İnsanlık tarihi, sanki Batı'nın tarihi; felsefe tarihi, sanki Batı'nın felsefe tarihi gibi yazılmıştır. Evrenin odak (ağırlık) noktasında Batı bulunmakta ve tüm her şeye Batı şekil vermektedir. İşte oksidentalizm, bu efsaneye son vermeyi amaçlamaktadır. Hakikatte, Herder ve Kant gibi bazı filozofların ifade ettiği gibi insanlık tarihinin başlangıcında Batı'dan önce Doğu etkili olmuştur. Bkz. Hanefî, *Mukaddime*, 42.

²⁴ Saîd Murâd, "Mustafa Abdürrâzık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/285-286.

²⁵ Saîd Murâd, "Tevfik et-Tavil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/16-18.

²⁶ Saîd Murâd, "Osman Emin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/464-465.

²⁷ Faysal Bedir Avn, "Ebû Rîde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/215-217.

²⁸ M. Cüneyt Kaya, "Bedevî, Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek-1/174-175.

²⁹ Saîd Murâd, "Zekî Necîb Mahmûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/218-220.

³⁰ M. Cüneyt Kaya, "Ehvânî, Ahmed Fuâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/395-396.

mantığı veya analitik felsefeyi, Emîn ise Descartes felsefesini benimsedi! Ancak Bedevî ve Dr. Zekî bu yönelişlerini değiştirip gelenek ile modernite verilerini uzlaştırmaya çalıştılar. Geri kalan kimseler ise Arap İslâm mirasından fazla uzaklaşmadılar.

Dr. Zekî'nin tecrübesi, üzerinde daha çok durmamızı hak etmektedir. O, 1950'li yılların başlarında Allah'ın varlığı, ruhun ebediliği, irade hürriyeti ve başka beyhude şeyleri tartıştığı *Hurâfetü'l-mîtâfizika* isimli kitabını yayımladı. Bunlar, tecrübeye göre değil filozofların düşüncelerine göre kurgulanmıştır. Mutlak varlık, yokluk, kendinde olan şey, âlemin ilk illeti, ahlâkî ve estetik değerler, Eflâtun'un idealar teorisi ve duyu alanına girmeyen başka şeyler için de aynı şey söylenebilir. Carnap, Moore, Russell, Wittgenstein, Ayer, analitik felsefe veya pozitif mantığın öncüsü diğer başka kimselerden etkilenen Dr. Zekî de metafizik meselelerinin fiili varlığının olmadığını düşünmüştür. Bu meseleler için doğru ve yanlış dememiz uygun değildir. Çünkü doğru ve yanlış, vâkıada mevcuttur. Ancak metafizik meseleler, varlığı olmayan ve herhangi bir mana içermeyen kavramlardır! Modern entelektüel bir hayat yaşamak istiyorsak bu gelenek terk edilmelidir! Ancak o, [Zekî Necib'i kastediyor] *Tecdîdü'l-fikri'l-Arabî* eserini yazdığında gelenek ile moderniteyi uzlaştırmaya çabaladı; fakat bu gerçekliğimizi daha iyiye doğru değiştirmemize yardımcı olabilecek pratik kısmı hesaba katan özel bir metodolojiye göreydi. Bunun dışındaki şeyler ise sadece tarihçilerin konusu olacaktır. Büyük romancı Necib Mahfûz'un (ö. 2006) da bu grup içerisinde yer aldığına işaret etmek gerekir. Hocası Şeyh Abdurrâzık danışmanlığında yüksek lisansını tamamlaması gerekiyorken o, romana yönelmiş ve bazı romanlarında özellikle Evlâdu *Hâratina*'da³¹ felsefi etki açıkça görünmesine karşın bu alanda yaratıcılığını ortaya koymuştur. Dr. Ali Sâmî en-Neşşâr'a (1917-1980)³² gelince İslâm'da deneysel yöntemin keşfine önemli katkılarda bulunsa da İslâm felsefesinin özgünlüğünü reddetmiştir. Kindî (ö. 252/866[?]), Fârâbî (ö. 339/950) İbn Sina (ö. 428/1037) ve İbn Rüşd'ü (ö. 595/1198) Yunan felsefesinin mukallidi olarak kabul etmiş ve İslâm felsefesinin orijinallliğini ve İslâm felsefesindeki önemli şahsiyetlerin yaratıcılığını vurgulayan hocası Şeyh Mustafa Abdurrâzık'a muhalefet etmiştir.

Merkezü'l-İslâmî: Özellikle Batı gerçekliğini iyi ve kötü yönleriyle ele alan -ister Arapça ister yabancı olsun- hangi entelektüel ve felsefi kaynakların okunmasını tavsiye edersiniz?

İbrâhîm el-Âtî: Batı gerçekliğine yaklaşan fikirleri sunmaya katkı sağlayan pek çok felsefi ve entelektüel kaynak bulunmaktadır. Ben şunları tavsiye ediyorum: Malik b. Nebî, Enver Abdülmelik, Dr. Abdülkerim el-Yâfi'î, Dr. Âdil

³¹ Bu eser, 2008 yılında Leyla Tonguç Basmacı tarafından *Cebalavi Sokağı'nın Çocukları* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

³² Saîd Murâd, "Neşşâr, Ali Sâmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/22-24.

el-Avvâ, Dr. Hasan Hanefi,³³ Dr. Murad Vehbe, Dr. Fuâd Zekeriyya, Dr. Zekeriyya İbrahim, Dr. İmam Abdülfettah İmam, Spengler, Toynbee, Chomsky, Garaudy, Murad Hofmann ve diğeri.

³³ 1935 yılında Kahire’de dünyaya gelen modern İslâm düşünürü Hasan Hanefi, *Mukaddime fi ilmi’l-istiğrâb* adlı eserinde ilk kez oksidentalizmi ilmi bir disiplin olarak ele almış ve incelemiştir. Hanefi’ye göre oksidentalizm, batılılaşma (westernization) kavramının tam karşısında durmaktadır. Bkz. Hanefi, *Mukaddime*, 22. Oksidentalizme bir giriş olarak kaleme alınan bu eser, sekiz bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, oksidentalizm kavramının ‘ne’liği hususunda durulurken ikinci bölümden son bölüme kadar Avrupa bilincinin kaynakları, oluşum aşamaları vb. konular ele alınmaktadır. Kitabın adından da anlaşılacağı üzere Hanefi, oksidentalizmi bir ilim olarak kabul etmektedir; ancak ona göre bu ilmin sistemleşmesi ve meyvelerini vermesi için belli bir zaman dilimine ihtiyaç vardır.